

TARNAI ANDOR
A TOPOSZ-KUTATÁS KÉRDÉSEIHEZ

Magánjellegű szakmai beszélgetésekben újabban gyakran hangzik el a toposz szó, sőt mostanában néhány kísérletet olvashattunk, amely valamelyik toposz hazai pályáját, gyakrabban a pálya egy részletét próbálta felvázolni, vagy legalább megállapítani igyekezett valamely tételről, nézetről, képről, hogy az - toposz. A szó és a vele jelölt értelmezési kör persze nálunk sem új. Régóta toposzként tartják számon az előszavakban oly gyakori alázatossági formulát, s a biztosan ismeretek közé sorolható az állam hajójának képe; nálunk újabban felismert toposz az igaz nemesség gondolata, és Magyarország termékenységének oly sokszor és oly szívesen megírt tétele. Példáékért sem kell messze menni: az írói szerénykedésre a magyar irodalomban Gellért püspök *Deliberatio*-jától és a Hartvik-legendától kezdve bőven lehet példákat idézni, s a gyakorlatilag kimeríthetetlen sor végén még az is megemlíthető, hogy az alázatossági formula félig-meddig irodalom alatti rétegbe szorulva ma is él az olyasféle kifejezésekben, mint a "csekélységem" és a "szerény tehetségem" /ami mellesleg megjegyezve pontos megfelelője Hartvik "ingenioli mei . . . inscitia" kifejezésének/; az állam hajója Aristophanesnél fordul elő először, és ha ironikus formában is, mindmáig dokumentálható; az igaz nemesség gondolata ugyancsak igen régi, de nálunk feltehetően csak a XVI. században honosodott meg; a szülőföld szépségét és gazdagságát végül a legkorábbi magyar történetíró írta meg elsőnek, s az ő megfogalmazásától természetesen lényegesen eltérő változatokban máig találkozhatunk vele.

Azt hiszem, már e legközismertebb toposzokat felidéző bevezető mondatokban elég megoldatlan problémát érintettem ahhoz, hogy világossá váljék a toposz mint irodalomtudományi fogalom tartalmának bizonytalansága s az, hogy érdemes vele foglalkozni, mielőtt a magyar kutatásban véglegesen polgárjogot kap. Mert hát miért is toposz a neve az egykor szinte kötelező írói szerénykedésnek, ha ugyanezt formulának is hívjuk egyszersmind? Toposz-e egyáltalán az állam hajójának képe, amit Arisztotelész - Platon államára hivatkozva - hasonlatként említett /Rhet. 1406b 35/, ugyanilyen értelemben fordul elő az Auctor ad Herennium *De ratione dicendi*-jében /4, 44, 57/, Quintilianus viszont /Inst. or. 8, 6, 44/ allegóriának minősíti, mikor Horatius híres ódájáról /1, 14/ beszél, s úgy fejti ki a vers értelmét, hogy a hajó az állam, a hullámokon a polgárháború, a kikötőn a béke értendő? Honnan számítható egy toposz létrejötté, ha az igaz nemesség már az ifjabb Senecánál előfordul, megtalálható Mathaeus de Vendôme *poetikájában*, de még mint olyan generale proverbium, amely mindenki által elfogadott és kiválóan alkalmas valamely írásmű megkezdésére, valóban gyakorivá és kidolgozott tétellé viszont csak Dante

korában vált? Tekinthető-e azonban e toposz egy már ókorban ismert gondolat pusztán felfedezésének, ha továbbélésében századosak a hézagok, és amikor Európa-szer-
te általánosan ismertté vált, igen különböző funkcióban alkalmazták: Olaszország-
ban a polgárság igyekezett vele a születési nemességgel szembeni egyenrangúságát
sőt felsőbbrendűségét igazolni, nálunk pedig nemegyszer a született nemesség amúgy-
is rendíthetetlen előjogainak igazolására használták? Mitől függ továbbá egy toposz élet-
tartama, ha az alázatossági formula több ezer éves, az állam hajójáról is mindmá-
ig beszélnek, az igaz nemesség gondolata viszont nálunk legfeljebb 400 esztendő?
És mire taksálható egy toposz reális értéke, ha Hartvik szemérmesen írja, hogy "tud-
ta, de elfelejtette" Priscianus grammatikáját, aminek teljes szövege mai nyomta-
rásban 1200 lap, és mit ér, ha valaki Orczy Lőrincnek bizonygatja, hogy személyé-
ben a születési és a lelki nemesség találkozott egymással?

Mindezek indokolt kérdések, a magyar gyakorlat és tapasztalatok alapján; még-
inkább azok a német irodalomtudományban, ahol Ernst Robert Curtius először
1948-ban megjelent *Europäische Literatur und lateinisches Mittel-
alter* c. könyve nyomán szinte epidémiaszerűen terjedt el a toposz-kutatás, és ahol
egyszersmind vita indult a fogalom körül, ami máig sem ült el egészen. A német
romanista könyvét bemutatni nem kell, mert abban a megtiszteltetésben részesült,
hogy kivételes módon az Irodalomtörténeti Közlemények 1954-i évfolyamában /442-52/
terjedelmes vitacikk formájában foglalkozott vele Bán Imre. Adózott a mű monumen-
talitásának és méltatta maradandó mondanivalóját: azt nevezetesen, hogy milyen
nagy mértékben befolyásolta a latin Európa irodalmait az antik retorika, de bírálta
is Curtiust. Teljes joggal hangsúlyozta irodalomszemléletének arisztokratizmusát,
méltán mutatott rá, hogy a latin tradíció középpontba állítása és a tradíció Goethé-
vel való lezárása a mű összefüggésében a XIX-XX. századi irodalom megtagadásá-
val egyértelmű; találóan mondta el ebben az összefüggésben, hogy e felfogás kép-
viselője az a polgár, "aki védelemért már nem saját polgári múltja dicsőséges em-
lékeihez fordul, hanem a megszentelt hagyományba kapaszkodik" /443/. Ebből az
következik, hogy Curtius "elutasítja mindazt, ami a francia forradalom óta... tör-
tént", s Európa-fogalmából "a nyugati eliten kívül minden kimarad" /432/.

Bán Imre 1954-ben oly helytállóan bírálta Curtius szemléletét, hogy az újabb
szakirodalomból legfeljebb csak pontosabb és hitelesebbé tehetőek megállapításai.
Werner Krauss tanulmányából¹ azzal, hogy a német romanista Stephan George isko-
lájából indult, ami akkor is sokat magyaráz, ha a rövidség kedvéért pusztán a név
keltette asszociációkra hagyatkozunk; Peter Jehn 1972-ben megjelent részletes elem-
zéséből² azzal, hogy az elit-ideológia a demokrácia visszautasítását foglalja ma-
gában, s Curtius egész könyve, annak ellenére, hogy kétezer év irodalmának anya-
gát öleli fel, - súlyosan elmarasztható a történetlenség hibájában.

Ennek egyik ismert megnyilvánulása a klasszikus és a manierista korszakok válta-
kozásának tétele: már az első magyar ismertető foglalkozott vele, majd utóbb Klau-
nczay Tibor utasította vissza³ határozottan, cáfolva mindenfajta "örök manieriz-

1. Studien und Aufsätze, Berlin 1959, 57-58.
2. Toposforschung. Eine Dokumentation, hg. v. Peter Jehn,
Frankfurt/M. 1972 /Respublica Literaria/.
3. Reneszánsz és barokk, Bp. 1961, 332-33.

mus" létezését. Hasonló történetlenség jellemzi Curtius toposz-fogalmát, amelyről Bán Imre 1954-ben még röviden, bár lényegesen írt: a német professzor "könyve remekül feltárja az európai irodalom formái állandóit, de ... ebből a készlet-raktárból minden kor és minden költő annyit és úgy használ fel, ahogyan a társadalmi feladatok követelte eszmei mondanivaló meghatározza. Mit tudok én meg döntően lényegesen Calderón művészetéről, ha csak azt tudom, hogy benne tökéletesen kivirágzik a középlatin retorika? Mond-e valamit számunkra az olyan európai irodalomtörténet, amely csak a formai összefüggéseket világítja meg, s ügyet sem vet az európai embert mozgató nagy eszmékre s az őket meghatározó társadalmi fejlődésre?" /452/.⁴

Azt hiszem, most már kissé részletesebben érdemes kitérni a toposz-kutatásra, mert - a jelek szerint - terjedőben van. Hogy azonban minden félreértést elve elküti, sietek megjegyezni, hogy nem a retorika irodalmi elemzésekben való felhasználása vagy az éppen csak megindult retorikatörténeti kutatások ellen kívánok beszélni: Curtius könyvének idevágó részét Bán Imre is a legnagyobb elismeréssel méltatta, s ha nem csalódom, néhány cikkének és az ő tollából kikerült első magyar retorikatörténeti kismonográfiának a német tudós a távoli szellemi atyja. Időszerű viszont elkezdenni nálunk is a toposz fogalmának és irodalomtudományi használhatóságának tisztázását; még az alkalmilag adódott szerény lehetőségek között is, amelyeken a már említett Jehn szerkesztésében 1972-ben megjelent dokumentáció- kötetet, a szórványos magyar kísérleteket, végül pedig saját tapasztalataimat értem, amiket a középkori kritikátörténet feldolgozása során szereztem.

A már érintett szakirodalom és a tapasztalati tények igen különböző értékűek és természetűek ugyan, de mérlegelésükkel Curtiusnak és követőinek toposz-fogalma és kutatása ellen két ellenvetés mégis határozottan megfogalmazható: az egyik az, hogy a német romanista a szót Arisztotelésztől kölcsönözte, majd jelentését azonosította a római retorikák locus-ával, ez utóbbit az argumentummal, végül a még későbből datálható közhellyel, s az így nyert, történetileg differenciálatlan fogalom határait oly bizonytalanságban hagyta, hogy nemigen lehet elválasztani a mótvumtól, a metaphorától, az allegóriától, a szimbólumtól, és tulajdonképpen a szövegek minden konstans, tradicionális elemét magában foglalja. A másik úgy szól, hogy a filológiai teljesen egzaktnak látszó toposz-kutatás a gyakorlatban a legnagyobb mértékben történetitlen: a toposzok továbbélését bizonyító s az irodalmi hagyomány töretlenségét dokumentáló adatok önmagukban ugyanis csak egy-egy szétszórtan jelentkező klisé meglétét bizonyítják, de az egyes előfordulások tényleges összefüggése az esetek tekintélyes részében már nem bizonyítható, mert bármily hasonlóak is tartalmilag vagy formailag az egymás mellé állított helyek, teljesen eltérőek a korok és a szövegekörnyezet, amelyekből kifrták azokat.

A toposz, a locus, az argumentum és a közhely részletes fogalomtörténeti tisztázására nem vállalkozhatom, mert kétezer éves történetük megírva nincsen, és ma még nem világos, hogy a századokon át meglehetősen azonos felépítésű és tartalmú szónoklattanok előírásait és terminológiáját hogyan alkalmazták és alakították tovább a merőben új irodalmi formákra: az oklevéltől a prédikáción és az imádságon

4. Heinrich Lausberg: Handbuch der literarischen Rhetorik, I, München 1960, §. 267.

keresztül az ajánlásokig és előszavakig, vagy akár a több-kevesebb irodalmi ambícióval megírt tudományos tractátusokig. Arisztotelész toposz-fogalmával azért nem érdemes foglalkozni, mert nem ő, hanem szinte kizárólag Cicero, Quintilianus és a későbbi, kisebb római retorikai írók szabták meg a tanok tradíciójának további menetét, akik a toposzt általában locus-nak nevezték. E locus-nak Cicero a *Topica*-ban a következő meghatározását adja: *licet definire locum esse argumenti sedem, argumentum autem, rationem quae rei dubiae faciat fidem* /2, 8/, vagy *sedes, e quibus argumenta ponuntur* /2, 7/; ugyanez áll a *De oratore*-ban /2, 30, 131/ és Quintilianusnál /5, 10, 20/: *sedes argumentorum, in quibus latent, ex quibus sunt petenda*. A beszéd bevezetésének /*exordium, prooemium*/ pl. három locus-a van: a hallgatóságot *benivolum, attentum, docilem* kell tenni, a jóindulat megnyerésének négy további locus-a /vagy *modus-a*/ van: lehetséges a szónok /vagy író/, az ellenfél, a hallgatóság /a bíró/ személyén át, vagy a képviselt ügyön keresztül /*Ad. Her. 1, 4, 8; Cic. inv. 1, 16, 22*/. Ha a szónok saját magán keresztül akar hatást elérni, a további elosztás szerint egyebek között szerénynek és készületlennek kell mutatkoznia /*Cic. inv. 1, 16, 22; Quint. inst. or. 4, 1, 8*/. Ezzel már el is jutottunk a régi írók alázatossági formulájának ókori forrásához; már abban az esetben ti., ha feltételezzük, hogy a szerzők megtanulták, hol találják argumentumaikat, végig is járták a megadott lehetőségeket, s ha egyszerűen tudomásul vesszük, hogy a középkori Hartvik a szónoki beszéd *exordium*ának egyik szabályát egy legenda ajánlásában használta fel.

Egyáltalán nem bizonyos ugyanis, hogy a szónokok /és írók/ rendszeresen végigkopogtatták az összes locusokat, mert a példaként elmondott egyszerű esetben is három szinten /*exordium - benivolum facere - ab nostra persona*/ hét helyet kellett volna megjárniuk. Ezt az *invention*nak nevezett műveletet már az ókorban az *ingenium* /a tehetség/ megnyilvánulásának tartották, amelyet /*Cic. De or. 1, 33, 151; 2, 34, 147; 2, 30, 131*/ *iudicium*mal és *consilium*mal kellett ellenőrizni, vagyis a locusok rendszere pusztán segítség, ellenőrző mérce vagy éppen iskolai tananyag volt, és az orátorok a gyakorlatban nem feltétlenül a locusok rendszere szerint gondolkodtak; tudták viszont, hogy a beszéd megfelelő szerkezeti helyén milyen gondolatokat kell alkalmazniuk. Az *exordium* elején tehát jó szerénynek mutatkozni, mikor pedig pl. az eset elbeszélésére /*narratio*/ kerül sor és a tettest a bűntény valószínűvé vagy valószínűtlenné tétele céljából jellemezni kellett, egyáltalán nem valószínű, hogy előbb idézték emlékezetükbe az *argumenta a persona* 12 esetét /*Quint. inst. or. 5, 10, 23-31*/, mint hogy kigondolták a jellemrajzot. Inkább csak magukat ellenőrizhették azzal, amit a rétor-iskolában megtanultak, s a számba vett lehetőségek kánonba foglalása a szónoki gyakorlatok elbírálására adhatott még támpontot. A tapasztalt orátor gondolkodása az absztrakt, formális locus és a konkrét eset közti területen, a használatban lévő vagy az alkalmilag kigondolt *argumentum* területen mozgott. Innen érthető, hogy a locus azonosult a felhasználható, sablonná vált *argumentum*mal, amit újabb és újabb átfogalmazásokkal lehetett és kellett életre kelteni. A locus tehát emlékeztetőül tételbe foglalható "gondolatforma" /Bán Imre, 447/ ami kifejtésre szorul, és amit meghatározott céllal kell kidolgozni és alkalmazni. Magyarország gazdagságának toposza pl. olyan tétel, ami magában foglalja a bányák gazdagságát, a vizek halban való bőségét, a föld termékenységét és lakóinak egyszerűségét; ezek nagyjából állandó elemek, amelyek persze tetés szerint bővíthetők. *Argumentum*má akkor válnak, amikor a tartalmilag és for-

mailag közös jegyek vagy az ország és lakói boldog állapotát bizonyítják, vagy éppen fordítva: a természeti adottságok melletti szegénységét dokumentálják, lakóinak egy-szerűségét pedig bárdolatlan tudatlanságnak bélyegzik.

A gondolatforma alaptulajdonsága az ismételhetőség. Irodalmi szempontból vagy (retorikai nyelven szólva) az elocutio köréből megítélve egyformán lehet hasonlat, metaphora, motívum vagy allegória, de üres sablon mindaddig, amíg meghatározott céllal nem használják fel valamely összefüggésben. Az eddig említett példák-ból is biztos továbbá, hogy részekből áll, állandó, szilárd szerkezete azonban nin-csen, és emiatt nem tévesztendő össze a szerkezeti sémákkal, amelyek nem argu-mentumok, hanem az argumentumok előadásának keretei. Szerkezetileg sematikus pl. Sylvester János Új-testamentumának ajánlása, mely úgy kezdődik, hogy mikor a szerző gondolkozott, mivel lehetne magyar népének leginkább hasznára, semmi jobb nem jutott eszébe, mint hogy lefordítsa az Újszövetséget. Első szavai alapján akár "cogitanti mihi" szerkezetnek lehetne az ajánlást nevezni, mindjárt megjegyezve hozzá, hogy ugyanennek egyik alcsoportjában az író nem azon gondolkodik, hogy mit írjon, hanem hogy kinek dedikálja művét. Hasonlóképpen szerkezeti séma a sententia-val vagy chria-val való indítás, amit Szenci Molnár Albert alkalmazott előszeretettel előszavainak elején. Hogy még világosabb legyen a toposz és a szer-kezeti séma különbsége, megemlítem, hogy Sylvester ajánlásában toposznak vagy legalább alakulóban lévő toposznak tartom a Magyarország régi és újabb állapotá-ról adott összehasonlítást /talán a Querela Hungariae toposzának lehetne nevezni/, és ősi toposz Szencinél a háború pusztításainak leírása.⁵ Összekeverni a kettőt eset-leg azért lehet, mert a szerkezeti séma is, a toposz is retorikai eredetű és személy-hez nehezen köthető. Éppen e személytelenségénél fogva nem téveszthető viszont össze a toposz az irodalmi hatással, amely két író kapcsolatában realizálódik, és teljesen független attól is, hogy amit átadnak és átvesznek, történetesen toposz-e vagy sem. Sylvester János fiának ajánlotta a Grammatica Hungaro-Latina-t. E fog-ást lehet toposznak értelmezni, mert a grammatika sokat elismételt fontossága melletti argumentatív ereje van, s ezt az író ki is használja. Kéznél lévő anyag hí-ján nem tudom azonban eldönteni, hogy a tankönyvírók szokásszerűen ajánlották-e műveiket fiaiknak: ha igen, valóban toposszal van dolgunk, de ha nem, csak azt lehet jó lélekkel mondani, hogy Sylvester ügyesen felhasználta Charisius példáját, aki ugyancsak fiának ajánlotta nyelvtanát.

A toposz-fogalom határainak még oly hevenyészett felvázolása során is beszélni kell még a közhelyről; arról, hogy a kettő azonos-e: ha ugyanis szinonímák, a ter-minológiai tisztaság érdekében és purista meggondolásból feltétlenül mérlegelendő, nem helyesebb-e a görög toposz szó helyett a magyar közhelyet alkalmazni. Javas-lattétel céljából Quintilianus már idézett locus-meghatározására kell visszamenni. Az író itt azt mondja ugyanis, hogy ő sedes argomentorum-nak, a közfelfogással el-lentétben mondja a locust; mások ugyanis olyasmit értenek rajta, mint pl. a luxus és a házasságtörés /5, 10, 20: luxuria, adulteria/. E szélesen elterjedt locus-értel-mezést ugyanő másutt locus communis-nak nevezi, megjegyezve róla, hogy a szó-nokok a peroratio-ban általában beszélnek a házasságtörő, a szerencsejátékos és a kicsapongó ellen. /Communis loci/ de his loquor, quibus citra personas in ipsa

5. Szenci Molnár Albert Költői művei, kiad. Stoll Béla, Bp. 1971, 452.

6. Toposforschung, 39-43, 143-49.

vitia moris est perorare, ut adulterum, aleatorem, petulantem, / 2, 4, 22. / Az is kiviláglik egy harmadik helyen leírt szavaiból, hogy locus communis-gyűjteményeknek kellett lenniök, melyekkel szemben ő mintegy csak az argumentumok lelőhelyére akart rámutatni /5, 2, 15-17/. Valószínűnek tartják az elmondottak alapján, hogy a locus communis-ok a rétoriskolákban kitűzött disputatio-k témáival azonosak, s hogy ezek kidolgozására annak idején bőséges anyag állt rendelkezésre. /Toposforschung, 29-34, 112-120. /

Amit ilyen célra összegyűjtöttek, elveszett persze; nem tudunk hasonló művekről a középkorból sem, amin azért nem lehet csodálkozni, mert ebben az időben a retorika szabályait meglehetősen önállósággal alkalmazták a kor új irodalmi műfajaira, pl. az oklevelekre és az egyházi beszédekre. Mikor azonban a reneszánsz korában az antik retorikák új életre keltek, és a diákokat ókori minták szerint deklamáltatták, újra megjelentek azok a gyűjtemények, amelyekben címek, caput-ok /Cic. De Orat. 2, 34, 146/ alatt fel lehetett találni egy-egy általános téma beszéddé formálásának nyersanyagát. A locus communis-on ebben az összefüggésben a "nyersanyagot" értették, amit a caput alatt gyűjtöttek össze; ebben a késői jelentésben fordították le közhelynek, s nemzeti nyelven ennek lett pejoratív értelme, mikor a latin nyelv, a szónoki gyakorlatok és az antik retorikák kimentek a divatból, - nagyjából a XVIII. századdal. Erasmus és Melanchton még klasszikus és újabb, közhely értelemben egyformán értette a locus communis-t, Alsted és Comenius ajánlották a conservatio observatorum-ot, magyarul mondva a közhelyek gyűjtését; Alsted Triumphus biblicus /1625/ cím alatt még a bibliát is szétírta retorikai közhelyek szerint.

Arra a kérdésre most már, hogy a XVI-XVII. századi, deklamációk céljára összeállított könyvek és füzetek tartalmát toposz-gyűjteménynek kell-e tartani, azt hiszem, határozott nemi lehet válaszolni. A felhalmozott citátum- és proverbium-tömeg, az innen-onnan kimásolt leírások, frázisok és példák már csak azért sem lehetnek toposzok, mert nem állnak olyan összefüggésben, amelyből argumentatív erejük és majdani felhasználásuk célja kiviláglanék; az anyag formátlan törmelék-halmaz csupán. Nem lehet tudni, hogy egy auktoritás nevét viselő idézet mit bizonyít majd; kiszámíthatatlan, hogy egy proverbium milyen összetett toposzba tagolódik bele később: mert igaz ugyan, hogy az Extra Hungariam non est vita egy XVII. századi közhely-gyűjteményből vált ismeretessé,⁷ de önmagában nem toposz: része lesz viszont, ha bekapcsolják a Magyarország gazdagsága vagy a Querela Hungariae-toposz szerkezetébe. Ugyanez vonatkozik a leírásokra, melyek az imitatio-tannak megfelelően átfásra, a stiláris frázisokra és exemplumokra, melyek alkalmazásra várnak. A közhely mindenki által tudható és felhasználható ismeretanyag csupán, amit egy ember gyűjtött össze, legtöbbször nyelvi képzettségének és tudásának gyarapítására, afféle mindentartó láda; a toposz ellenben gondolatforma, amelyet meghatározott helyen, összefüggésben és céllal kellett vagy lehetett elmondani. A közhely-gyűjtemény tehát nem toposzok halmaza s a közhely nem toposz: az első tággabb értelmű a másodiknál, a másodiknak viszont kötött érvényességi köre és funkciója van.

E két utóbbi szóval eljutottunk a toposzok történetiségének kérdéséhez, amit Bán Imre megjegyzése és az eddig elmondottak alapján már nem lesz nehéz bizonyíta-

7. Tarnai Andor: Extra Hungariam non est vitá, Bp. 1969, 41-42.

ni. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az igaz nemesség toposzát addig volt érdemes ismételtetni, amíg a nemest és nem-nemest rendi különbség választotta el egymástól, s az alázatossági formula az író és a mecénás kapcsolatának vetülete, amely a kapitalista kiadói rendszer kialakulásával megszűntnek tekinthető. Megszűnésén az értendő itt, hogy a toposz szerkezetileg szétesik, de korántsem jelenti, hogy minden részlete eltűnik. /Az egyes elemek továbbélésére példa lehet a már említett "széreny tehetségem" kifejezés. / Az persze nem állítható, hogy minden toposz érvényességi ideje ilyen könnyen körülhatárolható, de az már kétségtelen, hogy értelmezésük minden esetben korhoz köthető. Szélsőséges példaként említem, hogy az állam hajója Horatiusnál teljesen mást jelent, mint Petőfinél /Föltámadott a tenger/: az egyik költőből a konszolidáció vágya szól, a másiktól a forradalomé. Egy-egy toposz történetileg helyes elhelyezése aztán új interpretációs lehetőségeket nyithat meg, a fel nem ismerés ellenben súlyos hibákra vezethet; előfordult már, hogy az igaz nemesség toposzát egyik-másik írónknál eredeti gondolatnak vették, és ebből messzemenő következtetéseket vontak le, holott csak a toposz megfogalmazásának formája és elhelyezése lehetett volna elemzés tárgya.

Azt hiszem, a műelemzés az egyik ok, ami miatt a meglehetősen fárasztó, nem ritkán csak a "szerencse fel" jegyében végezhető toposz-kutatásra vállalkozni érdemes. A másik fő alkalmazási terület az eszmetörténeti folyamatok és a közgondolkodás megismerése. Ehhez akkor jutunk közelebb, ha a szemünk elé kerülő hazai és külföldi toposz-alakzatokat történeti rendben vetjük össze egymással. Sok szó helyett egyetlen példával világítom meg a megnyitható lehetőséget.

A magyar irodalomban talán a legősibb, de biztosan a legnagyobb pályát befutott toposz a megörökítésé, amely már a tihanyi alapítólevélben /1055/ benne van, majd ugyanezt félszázaddal később /1109-1116/ írásba foglalta István király kisebb legendájának szerzője. Az ő szövegezése azért különösen értékes, mert Horatius néhány szava is benne van /Carm. 4, 9, 28/: éppen az a hely, amely valószínűleg befolyásolta a toposz történeti alakulását. A legendaíró a következőket mondja: 1. A szentek életét üdvösséges dolog írásba foglalni. 2. Az egyháznak nap mint nap vannak mártírjai és hitvallói. 3. Sokukról nincsen emlékezet, mert régen éltek, és viselt dolgaikat nem örökölte meg senki. 4. A régieket elhagyva azonban ő István felé fordul, 5. kinek életét hiteles tudósítások alapján írja meg. - Ugyanez a toposz előfordul Thuróczy ajánlásában /1488/, a következőképpen: 1. Szkítia és Attila története igen hiányosan van megírva. 2. Nem kell azonban emiatt szemrehányást tenni a régi magyaroknak, mert a haditettekben nagyobb örömeiket lelték, mint az írásban. 3. Attilát az irigy külföldi népek fosztották meg dicsőségétől. 4. Magyarország történetét azért írja meg, hogy helyrehozza ezek vétkes mulasztását. Révai Péter csaknem másfél évszázaddal később /1613/ ugyanezt a gondolatot így fogalmazta meg: 1. Gyakran sajnálkozik, hogy a tehetséges, harcias magyarok nem törődtek tetteik írásba foglalásával, 2. talán megelégedtek az erényes cselekedetekkel, 3. nem gondolva meg, hogy a fáma megvetésével az erények is homályban maradnak. Révai szövege nyomán Burius János, az egyháztörténetíró, így gondolkozott a magyar történetírás hibáiról: 1. síralmas állapot, hogy nincsen történetírás; 2. ha voltak is tehetségek, műveik a háborúk miatt elvesztek. 3. Sok kiváló embert a nyomorúság is akadályozott a tudományos munkában.

A négy szerző a fentiek szerint, figyelmen kívül hagyva az árnyalatokat, pl. a "tehetség" felbukkanását, a következőképpen variálta a toposzt: a XII. század elején élő legendaíró teljesen egyházi légkörben mozgott; megírta azt, ami tudomására jutott, a megíratlan dolgokat a határokon kívül, a távoli múltban képzelte. Thuróczy és Révai fájlalták a nemzeti történetírás szegényességét, de azzal a tipikusan nemesi indokolással magyarázták a bajt, hogy a régi harcias ősök szívesebben vittek véghez nagy tetteket, mint megírták azokat. Burius János ugyancsak sajnálkozik a hiányosságokon, de a XVI-XVII. századi háborúkról beszél és az írástudók nyomorúságát hozza szóba, vagyis sokkal konkrétabb okokat említ, és bírálja a hazai viszonyokat, ami a nemesi mentalitású íróknak még eszükbe sem jutott. Ugyanezen toposz tehát magyarországi élete során egyházi jellegét teljesen levetve tisztán világivá és nemesivé alakult át, majd polgári színezetűvé kezdett átfőrdődni. Nem kicsi változás, ha 600 év alatt ment is végbe, és jól tükrözi a viszonyt, ami a nemzet és az irodalom kapcsolatáról az emberek gondolkodásában kialakult.

Ismerték persze ugyanezt a toposzt külföldön is: benne van történetesen Du Bellay *Défense*-ában:⁹ a francia arról beszél, hogy a rómaiak viselt dolgai azért maradtak az utókorra, mert sok írójuk volt; a franciák viszont régen többre tartották a szép tetteket, mint az írást: - ebben Thuróczyval és Révaival egyezik; ami mégis megmaradt volna történetükből, az ellen mintegy összeesküdtek a rómaiak: - ez az érv meg a Thuróczy-nál említett irigységgel rokon. E hasonlóságok mellett van azonban egy óriási különbség a magyar és a francia érvelés között: Du Bellay a francia nyelv egyenjogúságáért küzdött, ami a toposz használata közben egyetlen magyar-nak sem jutott eszébe 1100-tól 1700-ig, s ez lényegbe vágó különbség: Galliában volt már abban az időben a francia irodalmi nyelv, amikor Magyarországon a toposznak ez az eleme fel sem merült.

Azt hiszem, e futólagos összehasonlítás más oldalról nehezen elérhető élességgel világítja meg egy toposz hazai pályájának egyetemes történeti helyét, és ama másik okot is, amiért érdemes - a lehetőségek szerint - tovább folytatni a magyar toposzok kutatását és a külföldiekkel való egybevetés nem mindig könnyű munkáját.

A két alkalmazási lehetőség felvillantásával be is fejezem az előadást. Ennyi az, amit a toposz-fogalomról és a toposz-kutatásról az adott keretek között, mintegy bevezetéképpen, időben a XVIII. századdal lezáruló korszakra vonatkozólag és a retorikatörténet egy bizonyos aspektusának értelmében elmondani tudok.